

Jakub Artemiuk
aplikant adwokacki
Izba Adwokacka we Wrocławiu

Geneza pojęcia zabytku archeologicznego w prawie polskim

The origin of the notion of the archaeological
monument in Polish law

Streszczenie

Niniejszy artykuł ma na celu przedstawienie genezy pojęcia zabytku archeologicznego w prawie polskim. W pracy skupiono się przede wszystkim na przytoczeniu i porównaniu definicji, które pojawiały się na przestrzeni lat w różnych aktach prawnych regulujących zagadnienie ochrony dziedzictwa archeologicznego w Polsce i obejmowały swym zakresem zabytki archeologiczne. Pod uwagę wzięte zostały polskie akty prawne wydane od roku 1918 do dziś, jak również Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), stanowiąca przykład umowy międzynarodowej zawierającej definicję legalną zabytku archeologicznego, która jest bezpośrednio stosowana w Polsce. Artykuł stanowi próbę ukazania, jak zabytki archeologiczne były opisywane w polskim prawie oraz jak koncepcja prawna zabytku archeologicznego ewoluowała od początkowej kazuistycznej, opisowej terminologii do współczesnej syntetycznej i dość precyzyjnej definicji zabytku archeologicznego.

Słowa kluczowe

Zabytek archeologiczny, prawo i archeologia, historia prawa, ochrona zabytków, definicja zabytku archeologicznego.

Abstract

This article aims to give an insight into the genesis of the notion of the archaeological monument in Polish law. The study focuses primarily on quoting and comparing the definitions that have appeared over the years in various legal acts regulating the issue of protection of archaeological heritage in Poland and included in its scope archaeological monuments. It takes into consideration Polish laws enacted since 1918 until the present day as well as the European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage (Revised), which is an example of an international agreement that contains a legal definition of the archaeological monument and is directly applicable in Poland. This paper aims to show how the archaeological monuments have been described in Polish law and how the legal concept of the archaeological monument has evolved from the first casuistic, descriptive terminology to the contemporary synthetic and quite precise definition of the archaeological monument.

Keywords

Archaeological monument, law & archaeology, history of law, protection of monuments, definition of the archaeological monument.

Dwie osobliwości są w krainie polskiej cudowne, zadziwiające [...]. Jedna, że na polach wsi Nochowa w pobliżu miasta Śremu w diecezji poznańskiej, a także we wsi Kozielsko w pobliżu miasteczka Łekna w powiecie pałuckim rodzą się w łonie ziemi garnki, same z siebie, wyłącznie sztuką przyrody, bez jakiegokolwiek dopomagania ludzkiego, wszelkiego rodzaju i różnych kształtów, do tych podobne, których używają ludzie, delikatne wprawdzie i miękkie, gdy tkwią jeszcze w rodzinnym swym gruncie w ziemi, przecie gdy się je wyjmuje [stają się] szczerne i stwardniałe na słońcu i wietrze¹

1. Wstęp

Pojęcie zabytku archeologicznego funkcjonuje obecnie zarówno w języku prawnym (definicja legalna zabytku archeologicznego znajduje się w ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami²), jak i w samej nauce archeologii (gdzie do dzisiaj jest żywo dyskutowane i budzi liczne spory wśród grona archeologów), jednakże w obecnym kształcie pojawiło się ono na gruncie prawa polskiego stosunkowo niedawno. Zdaniem Autora celowe jest przyjrzenie się historii ochrony dziedzictwa archeologicznego w Polsce właśnie z perspektywy formowania się i ewolucji kluczowego dla tej materii pojęcia zabytku archeologicznego. Tematyka archeologiczna budzi w społeczeństwie coraz większe zainteresowanie, jednakże związana z nią kwestia ochrony dziedzictwa archeologicznego, a zwłaszcza kształtowanie się jej ram prawnych na ziemiach polskich, jest zagadnieniem znanym jedynie wąskiemu gronu specjalistów z zakresu konserwacji zabytków, archeologii oraz prawa, zatem prześledzenie genezy pojęcia „zabytku archeologicznego” i terminów do niego zbliżonych w ujęciu historyczno-prawnym jest jak najbardziej uzasadnione.

2. Początki prawnej ochrony dziedzictwa archeologicznego w Polsce

Początki idei zachowania i upowszechnia wśród społeczeństwa zabytków i dóbr kultury w Polsce można wiązać z testamentem króla Zygmunta II Augusta z 1571 r., w którym przekazywał on swoją kolekcję tkanin „ku pospolitej potrzebie”³. Pierwsze impulsy w kwestii zorganizowanych działań na rzecz stworzenia muzealnictwa oraz kolekcjonowania i przechowywania zabytków pojawiły się razem z dotarciem na ziemie

¹ J. Długosz, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga pierwsza. Księga druga. Do 1038*, Warszawa 2009, s. 177–178.

² T.j.: Dz. U. z 2014 r., poz. 1446 ze zm., dalej jako u.o.z.o.z.

³ J. Pruszyński, *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza. Organizacja. Prawo*, Warszawa 1989, s. 50.

polskie prądów Oświecenia, nie zostały one jednak wcielone w życie z uwagi na upadek I Rzeczypospolitej i realizowany przez zaborców program wynarodowienia Polaków⁴.

Ze względu na ww. uwarunkowania historyczne pierwsze rodzime regulacje prawne dotyczące ochrony zabytków pojawiły się dopiero pod koniec I wojny światowej, wraz z odrodzeniem się państwowości polskiej po okresie zaborów. W społeczeństwie polskim świadomość konieczności ochrony i opieki nad zabytkami rozpowszechniała się już w XIX wieku, jednakże przed 1918 r. nie nadawano jej ram instytucjonalnych ani prawnych, co miało swoje źródło zarówno w celowej polityce zaborców, nakierowanej na systematyczną degradację i likwidację śladów polskiej kultury, jak i w fakcie, że żadne z trzech państw zaborczych nie posiadało specjalnego ustawodawstwa, poświęconego ochronie dóbr kultury i sztuki⁵.

Pierwszym aktem prawnym odradzającym się państwa polskiego bezpośrednio dotyczącym wskazanej materii był dekret Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury⁶. Artykuł 1 dekretu stanowił, że „wszelkie zabytki kultury i sztuki, znajdujące się w granicach Państwa Polskiego, wpisane do inwentarza zabytków sztuki i kultury, podlegają opiece prawa”. W art. 11 rozszerzono natomiast ochronę prawną na pozostałe, niewpisane do inwentarza zabytki: „wszelkie nieruchome i ruchome dzieła, świadczące o sztuce i kulturze epok ubiegłych, istniejące nie mniej, niż lat 50, korzystają z opieki prawa, zanim wpisane zostaną do inwentarza zabytków sztuki i kultury. Korzystają z niej także wszystkie wykopaliska i znaleziska, które z natury rzeczy nie mogą być uprzednio inwentaryzowane”.

W tym akcie prawnym próżno szukać pojęcia „zabytek archeologiczny” wskazanego *expressis verbis*. Jednakże już w art. 11 dekretu pojawiło się sformułowanie „wykopaliska i znaleziska”, które na podstawie powszechnego znaczenia, jakie przypisuje się tym terminom w potocznej polszczyźnie, identyfikować można ze współczesnym sformułowaniem „zabytek archeologiczny”. Dekret Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury zawierał w sobie swoistą kategoryzację zabytków. Mianowicie, zabytki sztuki i kultury podzielono na 3 rodzaje:

- a) zabytki nieruchome;
- b) zabytki ruchome;
- c) wykopaliska i znaleziska.

W dekrecie nie zawarto syntetycznych definicji dla poszczególnych kategorii zabytków, ustawodawca ograniczył się jedynie do wyliczenia przedmiotów, które mogły

⁴ *Ibidem*, s. 51–54. Szerzej na temat genezy ochrony zabytków w Polsce, a także sytuacji organizacyjno-prawnej ochrony zabytków pod zaborami zob. *ibidem*, s. 50–71.

⁵ J. Żywicki, *Jerzy Siennicki – pierwszy konserwator zabytków w Lublinie (1919–1930)*, „Lubelszczyzna” 1996, nr 1, s. 38.

⁶ Dz. U. z 1918 r. Nr 16, poz. 36 ze zm.

zostać zaliczone do każdej z grup zabytków sztuki i kultury, katalogi te zaś miały charakter przykładowy. W tym miejscu należy je przytoczyć w całości, celem ustalenia, czy współczesny termin „zabytek archeologiczny”, funkcjonujący w polskim ustawodawstwie, odpowiada jedynie kategorii „wykopaliska i znaleziska”, czy też zabytki archeologiczne mogą zostać zaliczone do więcej niż jednej z grup zabytków, którymi posługiwał się dekret.

I tak, na podstawie art. 12 dekretu: „za zabytki nieruchome w myśl ustawy niniejszej uznane być mogą:

- a) jaskinie, grodziska, (t. zw. szwedzkie góry i okopy), kurhany, mogiły, usypiska, cmentarzyska, ślady osad nawodnych, głązy ze stopami, misami, krzyżami, podkowami, baby kamienne i t. p.;
- b) budowle zarówno murowane, jak drewniane wraz z przynależnym im otoczeniem (ogrodem, placem), a choćby dochowane w późniejszej budowie części dawne (prezbiterja, kaplice, wieże, bramy, portale, kolumny, drzwi, kominki i t. p.); dzieła sztuk plastycznych z architekturą budynku związane (malowidła ścienne, rzeźby, sztukaterje i t. p.);
- c) luźno stojące pomniki, nagrobki, kapliczki, figury, krzyże, kolumny, słupy graniczne i t. p.;
- d) ruiny budowli, pomników i posągów;
- e) grupy budowli, wybitne pod względem estetycznym i znamienne bądź dla całych miast, osad, wsi, bądź dla ich dzielnic;
- f) na gruncie dochowane do dziś rozplanowania starych miast i dzielnic staromiejskich wraz z dawnymi, historycznymi nazwami ulic i placów;
- g) ogrody ozdobne oraz aleje stare cmentarne i przydrożne; drzewa sędziwe i okazałe, otaczające zamczyska, kościoły, kapliczki, figury, cmentarze i t. p.”

Można zatem zauważyć, że kategoria zabytków nieruchomych zawiera wyraźne odniesienia do obiektów, które dzisiaj uznawane są za przedmiot dziedzictwa archeologicznego. Zaliczyć do nich należy przede wszystkim „jaskinie, grodziska, (t. zw. szwedzkie góry i okopy), kurhany, mogiły, usypiska, cmentarzyska, ślady osad nawodnych, głązy ze stopami, misami, krzyżami, podkowami, baby kamienne i t. p.” oraz „ruiny budowli, pomników i posągów”.

Natomiast zgodnie z brzmieniem art. 18 dekretu: „za zabytki ruchome w myśl ustawy niniejszej uznane być mogą:

- a) przedmioty związane bezpośrednio z przeznaczeniem budynku (ołtarze, ambo-ny, chrzcielnice, stalle, pomniki, nagrobki, trumny w grobach kościelnych wraz z ukrytymi w nich dziełami pracy ręcznej, epitafja, tablice, vota, szaty i naczynia obrzędowe, dzwony i t. p.) oraz kolekcje przedmiotów, przechowywanych w muze-

ach, w skarbcach i składach świątyń, w zgromadzeniach cechowych, po magistratach i t. p.;

- b) dzieła sztuk plastycznych: obrazy, rzeźby, ryciny;
- c) dzieła sztuk zdobniczych i kunsztów cechowych: zbroje, oręż, rzędy, pojazdy, chorągwie, sztandary, arrasy, dywany, makaty, pasy, kilimy, hafty, koronki, ubiory, meble, sprzęty, naczynia, zegary, świeczniki, wyroby złotnicze, emalje, szkło, ceramika, kraty, okucia, zamki, godła, znaki i t. p.;
- d) monety, medale, pieczęcie, tłoki mennicze;
- e) druki, archiwalja, rękopisy zwykłe i ozdobne, oprawy ksiąg;
- f) ludowe sprzęty domowe i wyroby przemysłu ludowego”.

W tej kategorii zabytków związek z dziedzictwem archeologicznym jest już mniej oczywisty, tym niemniej zauważyć wypada, że archeolodzy w trakcie swoich badań natrafiają na sporą część wyżej wymienionych przedmiotów (lub ich pozostałości). Dotyczyć to może w szczególności wyposażenia grobowego, naczyń liturgicznych, rzeźb, elementów uzbrojenia i oręża oraz monet.

Wreszcie, omówić należy ostatnią z kategorii zabytków znanych dekretem, wyróżnioną ze względu na sposób ich pozyskania, a więc najbliższą potocznemu rozumieniu zabytku archeologicznego, tj. „wykopaliska i znaleziska”. Wykopaliska i badania powierzchniowe to podstawowe metody badawcze stosowane w archeologii po dzień dzisiejszy. Na mocy art. 23 dekretu: „za zabytki tej kategorii są uważane:

- a) wykopaliska, świadczące o dawnej kulturze (groby, pola urn i urny, narzędzia kamienne, wyroby kruszcowe i szklane, tkaniny, ceramika, monety, broń i t. p.);
- b) znaleziska przypadkowe na powierzchni ziemi lub na dnie zbiorników wody, mające cechy dawnej kultury, z rodzaju wyżej wymienionych, oraz takie, jak skarby i archiwalja, ukryte w murach, puszkach, skrytkach i t. p.”

Widać wyraźnie, że wskazane w powyższej definicji „wykopalisk i znalezisk” przedmioty mieściły się jednocześnie w definicji zabytku ruchomego. Pomimo braku wskazania wyraźnej cezurę czasowej definicja legalna wykopalisk i znalezisk z omawianego dekretu odwoływała się wprost do przymiotu „dawności” i, jak była o tym mowa wcześniej, wyróżniała te zabytki z uwagi na metodę ich pozyskania. Natomiast nieruchome zabytki archeologiczne umieszczono w bardzo szerokiej definicji zabytków nieruchomych art. 12 dekretu⁷. Zaobserwować można swoisty dualizm w ujmowaniu pojęcia zabytku archeologicznego, albowiem jedynie archeologiczne dziedzictwo ruchome zostało wyraźnie wyodrębnione spośród pozostałych zabytków ruchomych. Jak słusznie zauważył M. Trzciniński: „analizując zatem przepisy dekretu, stwierdzić wypada, iż w dokumencie tym nie występuje pojęcie zabytku archeologicznego. Ustawodawca

⁷ Zob. K. Zeidler, M. Trzciniński, *Wykład prawa dla archeologów*, Warszawa 2009, s. 13.

rozwiązał kwestię ochrony dziedzictwa archeologicznego, posługując się z jednej strony terminami «wykopaliska» i «znaleziska» i wiążąc je z zabytkami ruchomymi, z drugiej zaś wprowadził w kategorii zabytków nieruchomych przykłady zabytków, które dzisiaj niewątpliwie można określić jako nieruchome zabytki archeologiczne⁸.

Kolejnym aktem normatywnym, który swoim zakresem obejmował ochronę dziedzictwa archeologicznego, było rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami⁹, które w znacznym stopniu powieliło zawarte w dekreście Rady Regencyjnej z 1918 r. przepisy odnoszące się do wykopalisk i znalezisk¹⁰. W art. 1 przedmiotowego rozporządzenia postanowiono, iż: „zabytkiem w rozumieniu niniejszego rozporządzenia jest każdy przedmiot tak nieruchomy, jak ruchomy, charakterystyczny dla pewnej epoki, posiadający wartość artystyczną, kulturalną, historyczną, archeologiczną lub paleontologiczną stwierdzoną orzeczeniem władzy państwowej, i zasługujący wskutek tego na zachowanie”. Za istotne *novum* uznać należy wprowadzenie przez ten przepis do definicji zabytku wyraźnego kryterium wartości archeologicznej¹¹.

Uzupełnienie definicji legalnej zabytku zamieszczonej w art. 1 rozporządzenia znalazło się w art. 2, który zawierał wyliczenie przedmiotów, które powinny zostać uznane za zabytki (w formie katalogu otwartego). Na mocy wzmiankowanego przepisu: „za zabytki mogą być w szczególności uznane:

- 1) jaskinie i grotty wraz z przedprożami; grodziska (horodyszczka, „zamczyska”, piłkarnie, t. zw. szwedzkie góry, okopy, szańce i wały); ślady osad lądowych i nawodnych; cmentarzyska szkieletowe i ciałopalne, „pola urnowe” oraz poszczególne groby, kurhany, mogiły, kopce; kopalnie przedhistoryczne (krzemienia, soli, bursztynu, miedzi, żelaza i barwików mineralnych); piece garncarskie i piece do wytapiania metali; kręgi kamienne i kamienie ustawiane; figury kamienne przedhistoryczne (t. zw. baby kamienne i posągi bóstw) i głązy obrabiane (żarna, głązy ze znakami, ze stopami, misami, krzyżami, podkowami, dołkami i t. p.);
- 2) budowle zarówno murowane, jak drewniane, wraz z wszelkimi szczegółami architektury i dekoracji ściennej oraz z otoczeniem (ogrodem, placem), a także dochowane w późniejszej budowie części dawne (prezbiterja, kaplice, wieże, bramy, portale, kolumny, drzwi, kominki i t. p.);
- 3) luźno stojące pomniki, nagrobki, kapliczki, figury, krzyże, kolumny, słupy graniczne i t.p.;
- 4) ruiny budowli, pomników i posągów;

⁸ M. Trzeciński, *Wokół definicji zabytku archeologicznego*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 4, s. 111.

⁹ Dz. U. z 1928 r. Nr 29, poz. 265 ze zm.

¹⁰ M. Trzeciński, *op. cit.*, s. 112.

¹¹ *Ibidem*.

- 5) grupy budowli, wybitne pod względem estetycznym i znamienne bądź dla ca-
łych osad, miast, wsi, bądź dla ich dzielnic;
- 6) na gruncie dochowane rozplanowania starych miast i dzielnic staromiejskich;
- 7) ogrody ozdobne, parki zabytkowe oraz otoczenie zabytkowych budowli i ich
zespołów.
- 8) przedmioty, związane bezpośrednio z przeznaczeniem budynku (ołtarze, ambo-
ny, chrzcielnice, stalle, pomniki, nagrobki w grobach kościelnych wraz z ukryte-
mi w nich dziełami pracy ręcznej, epitafia, tablice, vota, szaty i naczynia obrzę-
dowe, dzwony i t. p.);
- 9) dzieła sztuk plastycznych: obrazy, rzeźby, ryciny;
- 10) dzieła sztuk zdobniczych i kunsztów cechowych, zbroje, oręż, rzędy, pojazdy,
chorągwie, sztandary, arrasy, dywany, makaty, pasy, kilimy, hafty, koronki, ubio-
ry, meble, sprzęty, naczynia, zegary, świeczniki, wyroby złotnicze, emalje, szkło,
ceramiki, kraty, okucia, zamki, godła, znaki i t. p.;
- 11) monety, medale, pieczęcie, tłoki mennicze;
- 12) druki, archiwalja, rękopisy zwykłe i ozdobne, autografy, oprawy ksiąg;
- 13) ludowe sprzęty domowe i wyroby przemysłu ludowego;
- 14) wykopaliska i znaleziska przedhistoryczne i archeologiczne;
- 15) wykopaliska i znaleziska paleontologiczne;
- 16) kolekcje przedmiotów, przechowywanych w muzeach, bibliotekach, w skarb-
cach i składach świątyn, zgromadzeniach cechowych, urzędach samorządowych,
chociażby poszczególne przedmioty kolekcji same przez się nie miały wartości
artystyczno-historycznej”.

Porównując cytowane rozporządzenie z poprzedzającym je dekretem Rady Regen-
cyjnej, można zaobserwować, że w rozporządzeniu na poziomie definiowania zabytku
zrezygnowano z wyraźnego podziału na kategorie zabytków ruchomych, nieruchomych
oraz wykopalisk i znalezisk. Artykuł 2 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z 6
marca 1928 r. zawierał katalog zabytków bez różnicowania ich na poszczególne katego-
rie, co niejako zmniejszało jego czytelność. Taka konstrukcja definicji legalnej zabytku
oraz w konsekwencji objęcie jednakową ochroną prawną niezwykle zróżnicowanych
grup zabytków było wielokrotnie krytykowane, albowiem nie powinno się łączyć ze
sobą odległych od siebie form dziedzictwa kulturowego¹².

Jeśli zaś chodzi o sam termin „zabytek archeologiczny”, to w dalszym ciągu nie
pojawia się on w tekście wprost, omawiane bowiem rozporządzenie recypuje w dużym
stopniu sformułowania zawarte w dekrete z 1918 r., które zostają uszczegółowione

¹² M. Trzeciński, *op. cit.*, s. 112.

bądź rozszerzone. I tak, do dziedzictwa archeologicznego odnoszą się przede wszystkim następujące kategorie zabytków wymienione w art. 2 rozporządzenia:

- a) „jaskinie i grotty wraz z przedprożami; grodziska (horodyszczca, «zamczyska», piłkalnie, t. zw. szwedzkie góry, okopy, szańce i wały); ślady osad lądowych i nawodnych; cmentarzyska szkieletowe i ciałopalne, «pola urnowe» oraz poszczególne groby, kurhany, mogiły, kopce; kopalnie przedhistoryczne (krzemienia, soli, bursztynu, miedzi, żelaza i barwików mineralnych); piece garncarskie i piece do wytapiania metali; kręgi kamienne i kamienie ustawiane; figury kamienne przedhistoryczne (t. zw. baby kamienne i posągi bóstw) i głazy obrabiane (żarna, głazy ze znakami, ze stopami, misami, krzyżami, podkowami, dołkami i t. p.)”,
- b) „ruiny budowli, pomników i posągów”,
- c) „wykopaliska i znaleziska przedhistoryczne i archeologiczne”.

Wskazane wyżej grupy zabytków archeologicznych zawierają zarówno zabytki ruchome, jak i nieruchome, bez ich różnicowania. Można zaryzykować stwierdzenie, że pomimo godnego aprobaty wprowadzenia kryterium wartości archeologicznej do definicji zabytku (co pozwala na łatwiejsze odróżnienie zabytków archeologicznych od pozostałych), to bogatsze i bardziej szczegółowe niż w dekrete Rady Regencyjnej wyliczenie różnych form zabytków, przy jednoczesnej rezygnacji z ich kategoryzacji, zmniejszyło czytelność rozporządzenia i zaowocowało bardziej kazuistyczną definicją.

3. „Obiekt archeologiczny” w ustawie z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury

Pierwszym powojennym aktem prawnym rangi ustawowej regulującym na nowo dziedzinę ochrony dziedzictwa kulturowego, w tym dziedzictwa archeologicznego, była ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury¹³. Przez długi czas po zakończeniu II wojny światowej (podczas której dokonywano zniszczeń, dewastacji i grabieży zabytków na niespotykaną dotąd skalę) w dalszym ciągu obowiązywały przepisy rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami. W pierwszych latach powojennych ochrona zabytków, a zwłaszcza dziedzictwa archeologicznego, nie znajdowała się w centrum zainteresowań aparatu administracyjnego państwa polskiego. Koncentrowano się na odbudowie kraju ze zniszczeń wojennych, poświęcając środki na rekonstrukcję historycznych centrów największych miast kraju

¹³ T.j.: Dz. U. z 1999 r. Nr 98, poz. 1150 ze zm.

(przede wszystkim Warszawy), a prace nad nową ustawą przeciągały się, pomimo opracowania kilku projektów aktów normatywnych¹⁴.

Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury wprowadziła do języka prawnego pojęcie „dobra kultury”, które w zamyśle twórców ustawy miało posiadać szersze znaczenie od dotychczas używanego terminu „zabytek”, a tym samym zapewnić większy zakres ochrony prawnej¹⁵. Ustawodawca nie zrezygnował jednak z użycia powszechnie stosowanego w nauce i zakorzenionego w świadomości społecznej sformułowania „zabytek”, w art. 4 stanowiąc, że dobra kultury zwane będą w ustawie właśnie „zabytkami”. Wzorem swoich poprzedników również ustawa z 1962 r. zawierała enumeratywny katalog obiektów, podlegających ochronie prawnej jako obiekty zabytkowe. Artykuł 5 omawianej ustawy stanowił, że: „pod względem rzeczowym przedmiotem ochrony mogą być w szczególności:

- 1) dzieła budownictwa, urbanistyki i architektury, niezależnie od ich stanu zachowania, jak historyczne założenia urbanistyczne miast i osiedli, parki i ogrody dekoracyjne, cmentarze, budowle i ich wnętrza wraz z otoczeniem oraz zespoły budowlane o wartości architektonicznej, a także budowle mające znaczenie dla historii budownictwa;
- 2) obiekty etnograficzne, jak typowe układy zabudowy osiedli wiejskich i budowle wiejskie szczególnie charakterystyczne oraz wszelkie urządzenia, narzędzia i przedmioty będące świadectwem gospodarki, twórczości artystycznej, pojęć, obyczajów i innych dziedzin kultury ludowej;
- 3) dzieła sztuk plastycznych – rzeźby, malarstwa, dekoracji, grafiki i iluminatorstwa, rzemiosł artystycznych, broni, strojów, numizmatyki i sfragistyki;
- 4) pamiątki historyczne, jak militaria ruchome, pola bitew, miejsca upamiętnione walkami o niepodległość i sprawiedliwość społeczną, obozy zagłady oraz inne tereny, budowle i przedmioty związane z ważnymi wydarzeniami historycznymi lub z działalnością instytucji i wybitnych osobistości historycznych;
- 5) obiekty archeologiczne i paleontologiczne, jak ślady terenowe pierwotnego osadnictwa i działalności człowieka, jaskinie, kopalnie pradziejowe, grodziska, cmentarzyska, kurhany oraz wszelkie wytwory dawnych kultur;
- 6) obiekty techniki i kultury materialnej, jak stare kopalnie, huty, warsztaty, budowle, konstrukcje, urządzenia, środki transportu, maszyny, narzędzia, instrumenty naukowe i wyroby szczególnie charakterystyczne dla dawnych i nowo-

¹⁴ Zob. szerzej: J. Pruszyński, *op. cit.*, s. 181 i n.

¹⁵ Na temat uzasadnienia i sporów wokół definicji „dobra kultury” zob. J. Pruszyński, *op. cit.*, s. 216–218.

czesnych form gospodarki, techniki i nauki, gdy są unikatami lub wiążą się z ważnymi etapami postępu technicznego;

- 7) rzadkie okazy przyrody żywej lub martwej, jeżeli nie podlegają przepisom o ochronie przyrody;
- 8) materiały biblioteczne, jak rękopisy, autografy, iluminacje, starodruki, pierwodruki, druki-unikaty i inne cymelia, mapy, plany, nuty, ryciny, inne zapisy obrazu lub dźwięku, instrumentaria, oprawy;
- 9) kolekcje i zbiory, posiadające wartość artystyczną lub historyczną jako całość, niezależnie od rodzaju i wartości poszczególnych składników, jeżeli nie wchodzi w skład narodowego zasobu archiwalnego;
- 10) pracownie i warsztaty wybitnych twórców i działaczy, jak również dokumenty i przedmioty związane z ich życiem i działalnością;
- 11) inne przedmioty nieruchome i ruchome, zasługujące na trwałe zachowanie ze względu na ich wartość naukową, artystyczną lub kulturalną;
- 12) krajobraz kulturowy w formie ustanawianych stref ochrony konserwatorskiej, rezerwatów i parków kulturowych”.

Z kolei w art. 24 ust. 1 ustawy posłużono się zwrotem „wykopaliska i znaleziska archeologiczne”. Po raz kolejny rzuca się w oczy brak ogólnej definicji zabytku bądź dziedzictwa archeologicznego. Odnosił się do niego art. 5 ust. 5 ustawy, wymieniający „obiekty archeologiczne i paleontologiczne, jak ślady terenowe pierwotnego osadnictwa i działalności człowieka, jaskinie, kopalnie prądziejowe, grodziska, cmentarzyska, kurhany oraz wszelkie wytwory dawnych kultur”. Był to zapis mniej kazuistyczny niż analogiczne wyliczenie zawarte w art. 2 ust. 1 rozporządzenia z 1928 r. Na gruncie niniejszej ustawy pojawił się także nowy termin: „obiekt archeologiczny”, jednakże jak celnie zauważa M. Trzciniński: „termin ten, dookreślony enumeratywnie podanymi przykładami, jest wciąż mało konkretny, tym bardziej że wymienione przykłady odnoszą się do obiektów zarówno archeologicznych, jak i paleontologicznych”¹⁶.

4. Definicja zabytku archeologicznego w prawie polskim – obowiązujący stan prawny

Obecnie podstawowym aktem normatywnym regulującym sferę ochrony dziedzictwa kulturowego w Polsce, w tym ochronę zabytków archeologicznych, jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Ten akt prawny zawiera zarówno definicję zabytku w ogólności, jak i obowiązującą definicję legalną zabytku archeologicznego. W tym miejscu należy podkreślić, że niniejsza ustawa jest

¹⁶ M. Trzciniński, *op. cit.*, s. 112.

pierwszym polskim aktem normatywnym, który wprost posługuje się pojęciem zabytku archeologicznego i wyraźnie je definiuje¹⁷. W toku wcześniejszych rozważań wykazano, że poprzednie regulacje prawne posługiwały się bądź terminem „wykopaliska i znalezi-ska”, bądź „obiekt archeologiczny”, a także w sposób enumeratywny wskazywały niektóre rodzaje zabytków archeologicznych. Należy zgodzić się z M. Trzcíńskim, który zauważył, iż w aktualnie obowiązującej ustawie pojęcie zabytku archeologicznego ma charakter swoistej, kwalifikowanej kategorii zabytku¹⁸. Z definicją zabytku archeologicznego nierozzerwalnie związane jest ustawowe określenie zabytku w ogólności.

Na mocy art. 3 pkt 1 u.o.z.o.z. zabytek oznacza „nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”. Z kolei art. 3 pkt 4 precyzuje, że zabytek archeologiczny to „zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem”. W doktrynie wskazuje się, że polski ustawodawca w cytowanej definicji nie zastosował terminów bądź wyraźnych cezur czasowych podkreślających dawność dziedzictwa archeologicznego, a użyte kryteria definicyjne są w zasadzie ahistoryczne¹⁹.

Artykuł 6 ust. 1 pkt 3 u.o.z.o.z. zawiera natomiast przykładowe wyliczenie zabytków archeologicznych. Jest ono podobne w treści do znanych z wcześniejszych aktów prawnych katalogów zabytków uznawanych powszechnie za archeologiczne i niejako uzupełnia syntetyczną definicję zabytku archeologicznego z art. 3 pkt 4 u.o.z.o.z. Obecny katalog ustawowy zawiera zabytki archeologiczne podlegające ochronie i opiece bez względu na stan zachowania. Są to w szczególności:

- a) pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa,
- b) cmentarzyska,
- c) kurhany,
- d) relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

Podobnie jak poprzednie wyliczenia, również powyższe wyodrębniło zabytki archeologiczne spośród innych kategorii zabytków wyłącznie na podstawie kryterium poprawnego, odwołując się do nauki i przedmiotu badań archeologii²⁰.

¹⁷ *Ibidem*, s. 111–112.

¹⁸ *Ibidem*, s. 112.

¹⁹ K. Zeidler (red.), *Leksykon prawa ochrony zabytków*, Warszawa 2010, s. 432.

²⁰ M. Cherka (red.), *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2010, s. 39. Zob. też: M. Dreła, *Własność zabytków*, Warszawa 2006, s. 88.

Rację miał K. Zeidler, gdy wskazywał, że przedstawiona wyżej definicja legalna zabytku jako takiego jest zbieżna z powszechnym, językowym rozumieniem tego pojęcia, przy czym została w znacznym stopniu uszczegółowiona²¹. Wątpliwości może natomiast budzić to, czy poza gronem pasjonatów i osób zawodowo zajmujących się archeologią potoczne wyobrażenie zabytku archeologicznego koresponduje z jego definicją ustawową. Jednakże sama zasadność ustawowego określenia, co jest, a co nie jest zabytkiem archeologicznym, nie powinna ulegać wątpliwości, zwłaszcza biorąc pod uwagę obowiązki, jakie prawo nakłada na znalazcę zabytku archeologicznego bądź też inwestora, który chce dokonać inwestycji budowlanej na terenie, na którym stwierdzono istnienie stanowiska archeologicznego. Pewien problem stanowi brak konsekwencji polskiego ustawodawcy, który w przeszłości posługiwał się pojęciami odmiennymi od używanego obecnie sformułowania „zabytek archeologiczny” – np. „wykopaliska i znaleziska” czy też „obiekty archeologiczne i paleontologiczne”. Skutkować to może pewnym chaosem terminologicznym, utrudniającym przeciętnemu odbiorcy zrozumienie istoty tego, czym są zabytki archeologiczne. Jednakże można przyjąć, że obecnie obowiązująca ustawa stanowi próbę uporządkowania dotychczasowego stanu rzeczy. Zdaniem Autora słuszne jest oparcie definicji na pojęciu zabytku (a nie np. obiektu), gdyż jego znaczenie jest ugruntowane w języku polskim i wprost wskazuje na przedmioty posiadające pewien walor historyczny (w przeciwieństwie do używanego w poprzedniej ustawie, neutralnego i ogólnego terminu „obiekt”). Również przedwojenne regulacje, z uwagi na ich nadmierną opisowość i archaiczny język, jak również ogromne postępy w samej nauce archeologii (rozszerzenie ram czasowych przedmiotu badań archeologii aż po współczesność) nie spełniałyby dłużej skutecznie swojej roli.

W dalszej kolejności pamiętać należy, że na mocy art. 9 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.²² Rzeczpospolita Polska przestrzega wiążącego ją prawa międzynarodowego, a zgodnie z art. 91 ust. 1 Konstytucji ratyfikowane umowy międzynarodowe, po ich ogłoszeniu w Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, stanowią część krajowego porządku prawnego. Zatem w polskim porządku prawnym obowiązują również definicje dotyczące zabytku archeologicznego i terminów pokrewnych zawarte w ratyfikowanych przez Polskę umowach międzynarodowych.

Aktem prawa międzynarodowego, który wprost odnosi się do będącego przedmiotem niniejszych rozważań pojęcia zabytku archeologicznego, jest bez wątpienia Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego z dnia 16 stycznia 1992 r.²³ Na mocy art. 1 ust. 2 przedmiotowej konwencji uznano za przedmiot dziedzictwa arche-

²¹ K. Zeidler, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa 2007, s. 49.

²² Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.

²³ Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona) sporządzona w La Valletta dnia 16 stycznia 1992 r. (Dz.U. z 1996 r., Nr 120, poz. 564) – zwana konwencją maltańską.

ologicznego: „wszelkie pozostałości, obiekty i jakiegokolwiek inne ślady ludzkości z minionych epok:

- i) których zachowanie i analiza pomogą prześledzić historię ludzkości i jej stosunek do środowiska naturalnego;
- ii) dla których wykopaliska i odkrycia oraz inne metody badań nad dziejami ludzkości i jej środowiskiem są podstawowym źródłem informacji i
- iii) które są usytuowane w jakimkolwiek miejscu podlegającym jurysdykcji Stron”.

W art. 1 ust. 3 stwierdzono natomiast, że: „dziedzictwo archeologiczne obejmuje struktury, konstrukcje, zespoły budowlane, eksploatowane tereny, przedmioty, zabytki innego rodzaju, jak też ich otoczenie znajdujące się na ziemi lub pod wodą”.

Przedstawiona definicja „dziedzictwa archeologicznego” wydaje się mieć szerszy zakres znaczeniowy niż znane na gruncie polskiej ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami pojęcie „zabytku archeologicznego”, należy ją też uznać za mniej kazuistyczną i łatwiejszą w zrozumieniu. Obydwa przytoczone terminy nie są jednak sprzeczne, a ich zakresy znaczeniowe w znacznym stopniu pokrywają się, niekiedy uzupełniając się wzajemnie. Wobec powyższego zmiana obowiązującej obecnie definicji ustawowej zabytku archeologicznego w celu jej unifikacji z przytoczoną powyżej definicją z konwencji maltańskiej nie wydaje się być konieczna. Jednakże zarówno osoby wykonujące zawód archeologa, jak i organy stosujące prawo (wojewódzcy konserwatorzy zabytków, sądy, prokuratura, Policja i in.) powinny mieć świadomość, że definicja zabytku archeologicznego zawarta w ustawie z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nie jest jedyną funkcjonującą w obrocie prawnym i że przy stosowaniu prawa należy się również posilkować definicjami wynikającymi z wiążącego Rzeczpospolitą Polską prawa międzynarodowego.

5. Podsumowanie

Niniejsze rozważania, polegające w znacznej mierze na przytoczeniu i analizie treści zmieniających się na przestrzeni lat przepisów regulujących kwestię ochrony zabytków, w tym również zabytków archeologicznych, pozwoliły prześledzić kierunek ewolucji prawnego rozumienia i definiowania pojęć z tego zakresu oraz genezę stosowanego współcześnie przez polskiego ustawodawcę terminu „zabytek archeologiczny”. Widać wyraźnie, że w pierwszych aktach prawnych z okresu międzywojennego ruchome zabytki archeologiczne identyfikowano z pojęciem „wykopalisk i znalezisk”, natomiast nieruchome zabytki archeologiczne wymieniane były w sposób enumeratywny pośród innych rodzajów zabytków nieruchomych. Pomimo tego, że w rozporządzeniu Prezydenta RP z 1928 r. zrezygnowano z ustanowionego w dekreście Rady Regencyjnej

z 1918 r. dość klarownego trójpodziału zabytków na ruchome, nieruchome oraz wykopaliska i znaleziska, to sposób definiowania w nich zabytków, które można współcześnie uznać za archeologiczne, jest podobny, a rozporządzenie stanowiło raczej kontynuację dekretu niż jego radykalną zmianę.

W czasach powojennych na nowoczesną ustawę regulującą kompleksowo problematykę ochrony obiektów i przedmiotów o walorach zabytkowych trzeba było czekać aż do 1962 r. Jednakże w kwestii definiowania zabytku archeologicznego ustawa z 16 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury nie wprowadziła widocznej rewolucji, wyraźne było oparcie się na rozwiązaniach przedwojennych. W dalszym ciągu ustawodawca operował terminem „wykopaliska i znaleziska”, posłużył się także enumeratywnym katalogiem zabytków, wyróżniając co prawda „obiekty archeologiczne”, ale współwystępujące wraz z „obiettami paleontologicznymi”.

Prawdziwą zmianę w podejściu do ustawowego definiowania obiektów i przedmiotów podlegających prawnej ochronie ze względu na ich walory archeologiczne przyniosła dopiero ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, która po raz pierwszy ustanowiła samodzielną, syntetyczną definicję zabytku archeologicznego. Należy uznać to za duży krok naprzód, spełniający wymagania współczesnej nauki archeologii oraz środowiska konserwatorskiego. Analizując pojęcie zabytku archeologicznego w prawie polskim, nie można tracić z oczu prawa międzynarodowego, albowiem Polska ratyfikowała poprawioną Europejską konwencję o ochronie dziedzictwa archeologicznego z 1992 r. (tzw. konwencja maltańska), która w sposób niezwykle szeroki zdefiniowała „dziedzictwo archeologiczne”. W zakresie znaczeniowym tego terminu mieści się niewątpliwie ugruntowane już w prawie polskim pojęcie zabytku archeologicznego. Oczywiście obowiązująca definicja ustawowa zabytku archeologicznego nie jest idealna i bywa przedmiotem krytyki, przede wszystkim ze strony naukowców i praktyków zajmujących się archeologią, niemniej jednak stanowi ona pewne uporządkowanie dotychczasowego dorobku polskiej legislacji w tym zakresie. Dokonaną zmianę normatywną w podejściu do definiowania zabytku archeologicznego należy ocenić generalnie pozytywnie, gdyż pod warunkiem przeprowadzenia stosownej akcji edukacyjnej wśród społeczeństwa może ona przyczynić się do zwiększenia świadomości prawnej obywateli co do konieczności ochrony dziedzictwa minionych epok w postaci zabytków archeologicznych.

Bibliografia

Literatura

- Cherka Maksymilian (red.), *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Komentarz*, Warszawa 2010.
- Długosz Jan, *Roczniki czyli kroniki sławnego Królestwa Polskiego. Księga pierwsza. Księga druga. Do 1038*, Warszawa 2009.
- Drela Monika, *Własność zabytków*, Warszawa 2006.
- Pruszyński Jan, *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza. Organizacja. Prawo*, Warszawa 1989.
- Trzciniński Maciej, *Wokół definicji zabytku archeologicznego*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 4, Warszawa 2008.
- Zeidler Kamil (red.), *Leksykon prawa ochrony zabytków*, Warszawa 2010.
- Zeidler Kamil, *Prawo ochrony dziedzictwa kultury*, Warszawa 2007.
- Zeidler Kamil, Trzciniński Maciej, *Wykład prawa dla archeologów*, Warszawa 2009.
- Żywicki Jerzy, *Jerzy Siennicki – pierwszy konserwator zabytków w Lublinie (1919–1930)*, „Lubelszczyzna” 1996 nr 1.

Źródła

- Dekret Rady Regencyjnej z dnia 31 października 1918 r. o opiece nad zabytkami sztuki i kultury (Dz. U. z 1918 r. Nr 16, poz. 36 ze zm.).
- Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona) sporządzona w La Valetta dnia 16 stycznia 1992 r. (Dz. U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564).
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 ze zm.).
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz. U. z 1928 r. Nr 29, poz. 265 ze zm.).
- Ustawa z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury (t.j.: Dz. U. z 1999 r. Nr 98, poz. 1150 ze zm.).
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (t.j.: Dz. U. z 2014 r., poz. 1446 ze zm.).

